

РЕГІОНАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ У ДАВНЬОКИТАЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: ВІД РОДОВОГО ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИНЦИПУ

ПОЛІТИЧНІ та економічні взаємини між центром та периферією давньокитайського етносу як важливої складової системи регіонального управління продовжують становити важливий об'єкт археологічних та історико-економічних досліджень. Тим більше що не тільки дані археологічних досліджень, передусім зразки матеріальної культури, зокрема різноманітні графічні написи, а й писемні джерела та пам'ятки дають порівняно багатий матеріал для їхнього продовження і сучасної інтерпретації.

Так, археологічні дані дозволяли мати деяке уявлення про політичне та господарське життя первісної людини і його просторові риси, хоча вони, загалом, вважаються далеко недостатніми для розуміння її економічного мислення взагалі [Чжунго цзінцзі сисян тун ши 2002].

Визнаними у Китаї джерелами, у яких, на основі усних переказів, зустрічаються відомості про економічну думку доісторичної людини, є більш пізні писемні пам'ятки. У їхньому порівняно численному ряду "Історичні записи" – *ши цзі* – мають унікальне значення [Шицзі. Ся беньцзі 1955]. Так, у розділі "основні записи" – *бень цзі* – йдеться про перекази щодо видобування вогню, тваринництва, землеробства, а також про розташування житла, господарств, їхнє переміщення тощо.

Вважаються достовірними і відносно повними усні перекази про життя доісторичних людей, які передавалися з покоління у покоління і зміст яких був зафіксований у більш пізніх письмових джерелах.

Так, давня народна оповідка каже: "Казковий герой Пань Гу створив небо й землю, міфічний *хуанді* – "жовтий імператор" – заснував першу китайську державу Ся, а Цінь Шихуан об'єднав шість царств у одну імперію, дорога Неба не закінчиться" [Люй Цяньфей 1988].

З цього та інших переказів випливає, що єдність Китаю була однією із загальноприйнятних ідей, які протягом давньої історії китайської цивілізації обстоювали не тільки *вани* (певною мірою відповідає чину давньоруського князя, згодом царя), тим більше «сини неба» – *тяньцзи* – чи імператори – *хуанді*. Ця ідея глибоко укорінилася у свідомості широких народних мас.

Історична географія свідчить, що давньокитайська протодержава виникла на територіях, прилеглих до верхньої та середньої течії Хуанхе, передусім на рівнині Гуаньчжун Лесового плато (територія нинішньої провінції Шеньсі) [Ван Юймін 1985].

З наукової точки зору, протодержава, що розташувалася на зазначеній території, ще не носила назви Китай, а предки китайців ідентифікували себе іншим чином, здебільшого – *хуася*. Проте доведено, що у її межах були регіони, котрі мали різну культурну ідентичність, яка уособлювала перші паростки явищ регіоналізму в історії китайської цивілізації.

Так, у районі середньої течії Жовтої ріки – Хуанхе – виникла дояншаоська (6000–5400 рр. до н.е.), а згодом – яншаоська культура (5000–3000 рр. до н.е.). Пізніша від них луншанська культура (ареал, обмежений територією нинішньої провінції Хенань) стала передтечею сяської культури.

У нижній течії р. Хуанхе виникли культури нового кам'яного віку – цінляньганська (5400–4000 рр. до н.е.), давньокоуська (4300–2500 рр. до н.е.) та луншанська (на відміну від більш ранньої, розповсюдженої на території провінції Хенань, більш пізня луншанська культура була розповсюджена на території провінції Шаньдун) [Фей Сяотун 1998].

Перші відомі ознаки централізованої адміністрації типу "центр – регіони" з'явилися у процесі соціально-політичної

трансформації прадавнього суспільства. Очевидно, що адміністративне районування виникло в ході його еволюції від перших спільнот землеробів неоліту до ранніх політичних структур бронзового віку і мало виразний родовий характер. Проте, з виникненням переддержавних утворень, передусім на основі культурної ідентичності регіонів Давнього Китаю, потреба політико-адміністративного районування постійно зростала.

Приклади археологічних досліджень та усних, пізніше зафіксованих письмово, переказів свідчать про існування територіально структурованого суспільства, що вже було знайоме з ранніми формами державності. Принаймні можна було б припустити на цьому етапі зародження відносин “центр – периферія”.

В умовах, коли виробничі сили бронзового віку у Китаї були нерозвинуті, засоби виробництва примітивні, площа держави обмежена, давньокитайський етнос на той час мав виразно автохтонний характер. Від некитайських етносів його тривалий час відрізняли характерні особливості, передусім у матеріальній культурі.

Водночас культура древніх предків нинішніх китайців справляла чималий вплив на культуру їхніх сусідів, здебільшого кочовиків – “варварів”. У свою чергу, до етнічної самосвідомості предків перших додалися уявлення про протилежність понять “ми” та “варвари”.

Таким чином, відносини “центр – периферія” перейшли у площину “своє – іноземне”.

Та й династії перших китайських правителів (фактично голів родів – *шицзу*) виникли зі складної конфігурації союзу племен – *бу ло лянмень*. Династійна влада сформувалася на основі встановлення відносин панування одних родів – *шицзу* – над підлеглими – *гуйцзу*. Союз перетворився на відносини “центр (місце розташування верховного правителя – “сина неба”) – регіони” (за археологічними даними – до десятка поселень) з виразними географічними відмінностями.

У співвідношенні “центр – регіони” перший відігравав дуже велику роль, оскільки через складну систему родинних зв’язків носію влади – “сину неба” – *тяньцзи* – підпорядковувалися усі землі

держави і населення, яке проживало на них. В одній з найважливіших писемних згадок про шанську епоху (1766–1122 рр. до н.е.) – книзі «Шицзін» – йдеться про те, що *тяньцзи* «управляв полями, управляв людьми» (*си тянь, си мін*) [Чжунго цзінцзі сисян тун ши 2002].

В «Історичних записях» розповідається також про становлення матеріальної основи відносин центру з регіонами – податкової системи [Шицзі. Ся беньцзі 1955]. Мова йде про данину – *гунфу*, – яка перетворилася на регулярний податок, що регіони мали справляти на користь центру. На основі *гунфу* система регулярних взаємовідносин центру з регіонами, коли останні, потрапивши під політичний вплив центру, обкладалися податком, вочевидь зміцнилася.

Але для правлячих династій було характерне прагнення зберегти унітарний характер держави, куди “ні голка не проникне, ні вода не протече, ні чужинець не увійде”. Очевидно, з цією метою китайські правителі часом вдавалися до політики ізоляціонізму, самоізоляції, заборони зовнішніх зносин, торгової заборони, закритих портів тощо.

З часом, під тиском політичних, економічних, ідеологічних та реформаторських факторів, інколи подій революційного характеру, воєн, палацових заколотів, народних повстань, а також кліматичних змін чи природних катаклізмів, інших історичних та природних чинників, застосовувалася політика відкритості – *кайфан чженце*, – котра на Заході отримала назву політики “відкритих дверей”.

Цей діалектичний процес тривав протягом усієї історії Китаю, зафіксованої у писемних джерелах і певним чином відображеної в археологічних пам’ятках.

Династійні історії Китаю (в основному розділи *ши хо чжи* – записи про продовольство та товари, а також біографії видатних діячів, учених – *лечжуань*), місцеві хроніки – *діфан чжи*, коментарі до них, енциклопедії, словники тощо містять масу матеріалів про відносини центру та регіонів.

На підставі цих джерел та коментарів до них, результатів відповідних досліджень поступово створювалося теоретичне та методологічне підґрунтя регіональної політики, економіки, науки, культури

у широкому, включаючи давню історію, контексті.

Одне з ранніх висловлювань на цю тему належить Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.), який на запитання "Тянься еху дін?" ("Чи можна у Піднебесній, спираючись лише на широку єдність, ствердитися?") відповів своєму співбесіднику: "Дін юй і" – "Правління (зразка Середньої держави, передусім у відповідності з цією першочерговою вимогою) тільки й може ствердитися" [Лі Цзяньнун 1991].

Пізніше ідея про важливість становлення і розвитку взаємовідносин між центром та регіонами як "стрижень політики китайського типу" – *чжунгоши чженчжи хесін* – знайшла своє відображення у подальшій історії, аж дотепер.

У давньокитайських джерелах набули поширення такі поняття, як *чжен* (зміцнення – про ієрархію відносин вищого до нижчого), *чжи* (управляти – про відносини підпорядкування нижчих щаблів вищим) та *тун* (управляти: центр – регіонами).

Подальшим розвитком ідеї про важливість відносин між центром та регіонами стало твердження про необхідність збереження єдності між ними.

У трактаті "Шантун шан" наводиться думка Мо-цзи (480–420 рр. до н.е.) про те, що у місцевого володаря – *чжухоу* – та жителів волості – *сян* – спільним є те, що володар керує волостю, у держави – *ванго* – з областями – *цзюнями* – спільним є те, що царство керує областями, у Неба – *тянь* – з Піднебесною – *тянься* – спільним є те, що Небо керує Піднебесною [Чжунго цзінцзі сисян тун ши 2002].

Регіональний компонент містять найважливіші історичні пам'ятки, зокрема «Гуань-цзи» та «Шан цзюньшу», у перекладах та дослідженнях російських сходознавців (див.: Шейн В.М. Гуань-цзи. Исследования и перевод. М., 1959; Книга правителя области Шан. Пер. с кит., вступительная статья, комментарии и послесловие Л.С. Переломова. М., 1993; Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т., М.: Восточная литература, 1995–2006 та ін.).

Деякі китайські дослідники висловлюють застереження щодо існування у ранньодревньому Китаї цілісної системи державного управління, яке здійснювалося б за регіональним принципом. Так, Лю Цюнь-

де вважає, що хоча за часів Сяської династії й існувала держава, проте управління регіонами не мало виразних регіональних ознак, оскільки ще велику роль відігравали родинні, кровні зв'язки [Чжунго чжен-цой ділі 1999].

Ряд істориків розглядають питання регіонального устрою у Давньому Китаї у контексті пошуку історичних причин нерівномірності, незбалансованості – *бунін-хенсін* – регіональної економіки країни на відповідному історичному етапі її розвитку. Тому система регіонального управління аналізується не стільки у площині територіальної структури управління та виробництва або становлення перших економічних районів, скільки у динаміці переносу регіонального розвитку, спочатку з північного заходу на схід, далі на південь, тобто з району середньої течії Хуанхе у район нижньої течії, а згодом південніше – у басейн ріки Хуайхе і нарешті – Янцзи [Гао Байвень 2004].

Торкаючись історичних чинників, географі-історики Китаю зосереджують зусилля на дослідженні природних умов розвитку сільського та водного господарства, звертаючи увагу на наявність/відсутність достатнього рівня вологості, причому як ґрунтових вод, так і повітря, а також на температурний режим повітря та склад ґрунту древніх землеробських районів [Го Юйцін 1989]. Вони висвітлюють також питання формування регіонального управління у Давньому Китаї у контексті зростання чисельності населення і його міграції у межах басейну середньої та нижньої течії р. Хуанхе.

Наступним предметом осмислення глибинної суті відносин між центром та регіонами стали протиріччя, котрі виникали між ними. Численні періоди в історії країни, які передували її розколу, чи періоди існування розколотої на частини протокитайської держави спонукали імператора і його оточення, а також місцеві еліти вести пошук шляхів її возз'єднання.

Події, які відображено у відповідних династійних історіях та творах китайських істориків, відобразили ще одну парадигму внутрішньої політики Китаю, яку можна визначити таким чином.

У давній історії Китаю будь-який відносно мирний розпад чи насильницький

поділ країни не супроводжувалися утворенням на її уламках інших, справді незалежних, суверенних, держав. У цьому зв'язку існувала упевненість у тому, що Китай, роз'єднавшись, неодмінно має возз'єднатися.

Широковживаним у династійних історіях аргументом, який використовувався задля обґрунтування появи на уламках старого політичного режиму нової династії, була теза про те, що її становлення чи прихід до влади нової політичної сили здійснювалися заради консолідації (концентрації) влади, задля відновлення гучного "імені" держави – *мінхао*.

Слід враховувати і те, що Китай був ледь не першою у світі країною, де виникли ранні міста. З появою міст (не пізніше II тисячоліття до н.е.) певним чином формувалася і їхня територіальна структура.

Почали формуватися райони, прилеглі безпосередньо до міста – адміністративного та ремісничого центру. Існували й віддалені райони, які не знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні центру, проте перебували у різних видах напівзалежності. Таким чином, значення столиці та її розташування для формування регіональної структури Давнього Китаю чимдалі зростало.

Із приростом населення й розвитком продуктивних сил, а також у результаті завойовницької політики китайської протодержави територія Давнього Китаю повільно, але невпинно розширялася, а її структура – ускладнювалася.

Виникли таксономічні одиниці, назви і просторова конфігурація яких час від часу докорінно змінювалися, аж до новітнього часу. Проте, незважаючи на зміни розмірів, статусу та назв регіонів, вперше виникли і найдовше вживалися такі таксономічні одиниці, як волость – *сян*, повіт – *сянь*, згодом область – *цзюнь*.

Територія країни постійно розширялася й включала у себе як вже освоєні, так і неосвоєні землі. Проте у рамках і старих, і новостворених територіальних одиниць розвивалися регіональні господарства.

Більша частина "старих" регіонів жорстко підпорядковувалася центру (які, наприклад, могли перебувати в імператорській власності), частина з них з центром мала переважно фіскальні та господарські

зв'язки (сплата податків, надання послуг) [Чжунго цзінцзі ши цюань 1983].

Проте у цілому характер зв'язків регіонів із центром залежав від політичної обстановки у країні. За умов розпаду централізованої держави регіональні господарства мали суто натуральний характер, залучаючись незначною мірою до міжрегіональних обмінів та обслуговування слабого центру.

Відновлення ж його політичної влади над регіонами, об'єднання країни фактично означало відродження централізованої фіскальної системи і контролю над виробництвом, не кажучи вже про політико-адміністративну залежність місцевих рабовласників/феодалів від носія верховної влади.

Постійно існував й обмін (зовнішня торгівля) між землеробським господарством власне Китаю і кочовим господарством племен, які мешкали в основному на північ від Великої китайської стіни [Ван Юймін 1985].

У цілому давню історію китайської цивілізації можна розглядати і як історію взаємодії між центром та регіонами. Вона свідчить, що ця взаємодія ніколи не була стабільною. Кожна династія, котра змінювала попередню, успадковувала цю нестабільність, а часом і загострювала її. Проте, попри нестабільність взаємин між центром і регіонами, часом – дезінтеграцію Китаю на ворогуючі між собою регіони, держава, возз'єднуючись, незмінно існувала впродовж усієї історії китайської цивілізації.

Взаємини центру з регіонами у період правління династії Ся (2205–1766 рр. до н.е.) лише почали набувати упорядкованого характеру, оскільки сяське суспільство ледь вийшло з племінного союзу. У зв'язку з цим владні відносини між правлячою династією і підлеглими, очевидно, мали кровний характер і не були політично примусовими чи економічно обумовленими. Не було й символів влади, знаків відмінності високих чиновників, у тому числі у вигляді грандіозних поховань типу гробниць.

У XVI–XIV ст. до н.е. розповсюджувалися удосконалені землеробські знаряддя, розпочався перехід до ручного просапного землеробства, впровадження у сільське господарство «п'яти злаків» – у гу – проса, гаоляну, бобових, конопель тощо. В одній

із перших династійних історій – «Шан шу» – йдеться про перших легендарних володарів Китаю Яо та Шуня, за часів яких призначався чиновник – *гуаньюань*, котрий відав розвитком сільського господарства, стежив, щоб «при сівбі вносилися злаки» [Шунь дян 1958].

Централізоване управління сприяло збільшенню маси сукупного продукту, зростанню продуктивності праці у землеробстві і тваринництві. Влада не тільки забезпечувала відтворення виробництва продовольства, виконуючи своє найважливіше завдання, а й шляхом розширення посівних площ та удосконалення сівозміни здійснювала забезпечення продовольством членів суспільства, які відійшли від праці у виробництві і перейшли до реалізації владних функцій.

У той же час народжувалася міфопоетична традиція, спогади про великих і мудрих діячів минулого, які були носіями влади і водночас – знань про те, як забезпечити продовольством та правильно вести водне господарство, вивчати зміни кліматичних умов та сезонів року. Більш того, мудрі діячі займалися управлінням ручних промислів – *шоу гун* – і, що особливо важливо, регулюванням перших обмінів між тваринницькими, аграрними господарствами та ручними промислами [Яо дян 1958].

В уявленнях древніх китайців *ван* із самого початку був носієм централізованої суті китайської протодержави, ведучи боротьбу з місцевими володарями – *чжухоу*, і, підкоривши їх, продовжував свою священну місію.

До того ж він спирався на дедалі зростаючий потенціал власного господарства, яке вкупі з адміністративними, культовими та побутовими спорудами сприяло утворенню столичного осередку. Можливо, що вже тоді політична адміністрація включала регіональні структури – у вигляді віддалених від центру периферійних напівавтономних осередків.

Археологічні дослідження, проведені на території сучасної провінції Хенань починаючи з 1950-х рр., довели можливість існування в період Ся китайської протодержави з центром у Ерлітоу (місто існувало впродовж приблизно 3900–3500 рр. до н.е.), навколо якої було розташовано чимало

периферійних поселень, по суті адміністративно-територіальних одиниць другого порядку [Чжунго ліши цидянь 1991].

Приблизно такого ж типу протодержави, можливо, існували й у районах Паньлунчен (нині провінція Хубей) та Учен (теперішня провінція Цзянсу), тобто у середній та нижній течії ріки Янцзи. У новому кам'яному віці тут існували хемудуська культура (5000–4400 рр. до н.е.), пізніше панували інші, відмінні від культур басейну р. Хуанхе, культури, що дає підстави припустити можливість існування кроскультурних обмінів.

Схематично територіальний устрій сяської протодержави мав дворівневу структуру: столичне селище-місто – аграрні, тваринницькі поселення.

Таким чином, у басейні середньої течії р. Хуанхе почали закладатися підвалини більш окреслених відносин центру і регіонів, на їхньому ґрунті зароджувалася політична (поки що на родовій основі) адміністрація, відбувалося зростання числа і масштабів територіальних громад.

Династія Шан (1766–1112 рр. до н.е.), за легендою, утворилась після перемоги першого шанського *вана* – князя Чен Тана – над останнім сяським – Цзе.

Історія зробила доступним для археологічних досліджень у ХХ столітті унікальний міський комплекс шанської столиці – Ерліган та Шанчен (нині у межах міста Чженчжоу провінції Хенань), які відповідали статусу *вана*, – це були селища міського типу з міською стіною, брамою, палацом, численними ремісницькими майстернями і місцями дедалі розкішніших поховань роду *вана*.

Пізніше столиця була перенесена до Аньяна (провінція Хенань). Він розташований північніше від Ерлігана, для переселення сюди шанці мали перейти р. Хуанхе. Із заснуванням Аньяна (1600 р. до н.е.) шанська держава значно посилила роль столиці як політичного центру.

Коли столиця була забудована і політична адміністрація нової династії набула стабільного характеру, почали утворюватися нові поселення – *і*. Їх засновувала і ними керувала за велінням верховного правителя – *шанді* – титулована верхівка – спочатку вищого рівня – *ши чжани*, *ван бо*, а згодом більш низького – *хоу*, *фу*, *цзи*, *нань* і *тянь*.

Надалі розширення теренів шанської держави та зміни у її регіональній структурі торкнулися й розташування столичного міста. Встановлено, що за шанських часів столиця змінювала місцезнаходження близько 13 разів, що, у свою чергу, викликало зміни в адмініструванні земельними ресурсами – *туді цзін'ін* – та відображало міграцію населення, освоєння ним нових земель як єдиного способу забезпечення харчування зростаючого населення [Є Юймін 2000].

За підрахунками, виконаними китайськими вченими шляхом аналізу кланових імен, що викарбувані на різноманітних предметах матеріальної культури (а тому вельми надійними), усього (у різні часи) існувало близько 200 володінь міні-держав – *го* [Чжунго цзінцзі ши цюань 1993].

Регіональні підрозділи шанського часу формувалися за звичайним клановим принципом. Існував певний порядок, за яким засновувалися нові поселення – *і*. На чолі місцевої адміністрації, котра мала управляти регіональним осередком, *ван* призначав главу того чи іншого клану або утворював новий клан. Назва поселення відповідала назві клану та особистого імені його глави.

Поступово, зі зростанням населення та освоєнням нових територій, кількість поселень у володінні клану збільшувалась і сягала 30 і більше поселень. Очевидно, з часом утворювалися і субволодіння із субкланами мешканців-родичів. Кровні зв'язки *вана* з кланами і субкланами згодом поступалися адміністративній вертикалі.

Матеріально-адміністративний елемент майбутньої владної вертикалі становила регіональна підзона навколо столичного центру. Адміністративний центр шанської держави з *Аньяна* управляв територією площею до 20 тис. кв. км розмір, що не мав аналогів у тодішній світовій історії [Го Юйцін 1989].

Зміни у територіальній структурі шанського періоду були обумовлені також економічними чинниками. Адже протягом цього періоду ремісництво відокремилось від землеробства, поглиблювався розподіл праці. Роль ремісництва поступово зростала, з'являлись нові галузі – обробка шкір, ткацтво, гончарна справа, виробництво (лиття) бронзових і мідних виробів, зброї

тощо. Ремісництво теж отримало розподіл за регіональним принципом: існувало ремісництво центру для обслуговування царського двору і престижних потреб вищих титулованих осіб та ремісництво регіонів, що задовольняло їхні власні, внутрішні потреби.

Дуже важливим для становлення нової регіональної структури шанської держави було виокремлення з ремісництва торгової справи. Активними комерсантами стали представники як центральної, так і регіональних влад. Торгові обміни між центром та периферією доповнювали і поступово зміцнювали досі слабкий адміністративний регіоналізм. Фактично центральна та регіональна підзони утворили пояс *фу* – один з перших відомих макрорегіонів в історії країни – з власним виробничо-обмінним циклом.

Поза межами макрорегіону була позаясна – *вай фу* – територія. Шанський *ван* намагався поставити у становище певної залежності від себе і зовнішні периферійні райони. В очах шанців сусідні етнічні спільноти усе більше перетворювались на племена варварів. Водночас взаємодія між шанцями і варварами зумовила посилення культурних обмінів і запозичення останніми культурних досягнень шанців.

Проте автономія зовнішніх племен ще довгий час існувала: племена мали власні військові формування, становлячи потенційну загрозу шанській державі.

Шляхом впливу на правлячу верхівку зовнішніх племен шанським правителям все ж вдавалося поставити їх у певну залежність від себе. Навіть від напівзалежності кочовиків шанська держава мала чималий політичний зиск. Адже напівавтономні племена несли за шанців особливо важливу для того часу прикордонну службу, а інколи і обкладалися податками на користь шанців.

Наприкінці шанського періоду вже налічувалося 23 міських поселення, з них приблизно два десятки – у басейні середньої течії р. Хуанхе, а також кілька десятків залежних від центру територій [Лі Цзяньнун 1991].

Таким чином, у шанську епоху склалася своєрідна модель взаємовідносин центру з регіонами, основними рисами якої були такі:

– підпорядкування регіонів центру існувало, але, на відміну від сяської держави, було багато в чому формальним, номінальним;

– в рамках одного політичного утворення центр і регіони могли, в окремі періоди, бути відносно незалежними;

– центр, втративши тотальний контроль над регіонами, міг самостійно існувати, райони, відокремившись від центру, також могли деякий час існувати поза контролем центру;

– у регіонах почали виникати чиновництво, військо, утворюватися казна, релігійні осередки.

Зазначені тенденції призвели до загибелі держави Шан, яка була повалена племенем зовнішнього поясу – *вайфу*, а саме – чжоусцями.

Чжоуське плем'я заснувало нову династію – Чжоу (1122–255 рр. до н.е.), котра також мала дедалі розгалуженішу регіональну структуру. Так, частина чжоусців була осілою і в межах зовнішнього поясу *фувай* займалася землеробством. Найбільш віддалена гілка складалася з кочовиків, які займалися тваринництвом, частина кочовиків мігрувала на південь Китаю.

Після перемоги чжоусців над шанцями у битві при Мує (1047 р. до н.е.) чжоусці, запозичивши у шанців основу системи регіонального управління, використали її для реформування владної вертикалі.

Чжоуський *У-ван* (правив у 1112–1115 рр. до н.е.), усунувши шанських феодалів-*чжухоу*, розподілив області-паї між своїми родичами та близькими. З 71 земельного паю 53 дістали представники правлячої династії. Землі дарувалися також знаним сановникам, заслуженим чиновникам. Їм було розподілено володіння у Ці, Цюйфу, Яні, Гуані, Цзі, Чені, Цзяо тощо.

Водночас у системі територіального устрою були внесені зміни, які відрізняли його від моделі періоду правління шанської династії. Це пояснювалося передовсім тим, що чжоуське плем'я проживало на заході нової протодержави (тому ця держава мала назву Західна Чжоу, 1122–770 рр. до н.е.). Ймовірно, що перед чжоуськими правителями постали питання – як налагодити управління землями, де проживали завойовані племена й роди нечжоуського

походження, як у межах держави об'єднати соціальні угруповання, що перебували на різних ступенях соціального та економічного розвитку.

З часом обмеженість економічних, військових, релігійних важелів, що мав у своєму розпорядженні чжоуський *ван*, а також низька транспортна доступність багатьох регіонів країни почали утруднювати існування цілісної чжоуської держави. Тому політичне об'єднання держави під владою чжоуського *вана* вимагало пошуку моделі, яка б могла задовольняти інтереси як центру, так і регіонів.

З метою зміцнення влади центру було встановлено, що володарі-феодалі – *чжухоу* – мали служити чжоуському *вану*, у встановлений термін платити данину, брати на себе частину військових державних витрат. Статус *чжухоу* і відповідно розмір володіння, його географічне розташування, якість земель і кількість осілого населення у володінні визначалися чжоуським *ваном*.

З іншого боку, у прагненні зміцнити свою владу кожний *чжухоу* поступово впроваджував нову, більш складну, систему управління підлеглими землями, яка вельми нагадувала загальнодержавну модель. Так, центром володіння було містечко-фортеця, оточене залежними територіями, також структурованими за економічними, родинними, географічними або просто суб'єктивними (воля *чжухоу*) ознаками.

Нова система дозволяла *чжухоу* разом зі своїми родичами, двором та військовою дружиною з числа чжоусців формувати правляче угруповання (уряд), стосовно до якого населення, вже незалежно від етнічних зв'язків (чи при їхній відсутності), ставало масою, що управлялася з місцевого регіонального центру.

Під час чжоуського правління *чжухоу* мали змогу освоювати і заселяти нові незаймані території, передусім на сході та на півдні країни. Виходячи з цього, приймалися рішення про перенесення чжоуської столиці, яка кілька разів змінювала своє місцезнаходження в напрямку із заходу на схід. У свою чергу, перенесення столиці спонукало до змін у територіальному устрої держави, до подальшого господарського облаштування все нових і нових територій.

Поява нових володінь посилювала адміністративно-політичний фактор державотворення і послаблювала етнічні зв'язки. У діяльності центру помітнішим ставало адміністрування, більша увага приділялася управлінню господарською діяльністю. Так, Гао Байвей, спираючись на «Історичні записи» (розділ «Шичжи»), зазначає, що у чжоуську епоху сформувалися щонайменше три економічні райони – Луншу, Хебей та Гуаньчжун [Гао Байвей 2004].

З подальшим прогресом виробничих сил держави і її регіонів відносини «центр – периферія» загострилися: правителі чжоуського Китаю прагнули до зміцнення централізованих засад держави, *чжухоу* – до автономії, і навіть аж до незалежності від чжоуського *вана*.

Прагнучи до збереження ролі центру, чжоуські правителі, крім суто адміністративних заходів, для розбудови і зміцнення своєї влади використовували етично-релігійний інструментарій своєї влади.

По-перше, верховним божеством вважалося Небо, яке зображалося у вигляді кола, землю зображали у вигляді квадрата, в центрі якого поміщали державу. Звідси походить назва Давнього Китаю – *тянься* – Піднебесна, або *чжунго* – Серединна держава.

По-друге, чжоуський *ван* продовжував вважати себе «сином неба» – *тяньцзи*, на підставі чого усій верховній владі приписувалось небесне походження. Вважалося, що *ван* отримував від Неба мандат на управління усією земною кулею, ойкуменою [Чжунго ліши цидянь 1991].

По-третє, як йдеться в офіційних гімнах дому Чжоу, вони були обрані Небом і отримали «небесне веління» – *тяньмін*, – оскільки їхнє відношення до вищих сил було сповнене благодатною силою – *де*. У «Шуцзіні» древні приписали магичній силі *де*, якої набув чжоуський *ван*, здатність розповсюджуватись на усі сфери, на «усі чотири сторони світу». На чжоуських посудинах є написи про те, що Небо дало *вану* можливість «повести за собою непокірні народи, дальніх зробити близькими» [там само].

По-четверте, разом із системою освячення релігійних династійних шлюбів між родом *вана* та аристократичними родами *чжухоу* чжоуська династія утворила зовнішню сакральну, етнічну та родинну

оболонку, яка дозволяла утримувати у власних межах державну владу.

Таким чином, територіальний устрій влади у чжоуському Китаї мав такі особливості:

- відносини між центром і регіонами підтримувалися шляхом зміцнення кровних уз між правителями центру і місцевими володарями, зокрема *чжухоу*;

- місцеві володарі вважалися продовженням, гілками влади центру, тому вони були свого роду малими центрами;

- регіони мали свою автономію у фінансовій, військовій, адміністративній сферах;

- відносини між центром і регіонами зазнавали змін, що залежали від сили влади чжоуського *вана* (центру), – в разі, коли центр мав сильну владу, регіони мали обмежену автономію, вони підпорядковувались *вану*, виконували його накази.

Крім того, у разі ослаблення сили *вана* регіони мали змогу ухилитися від виконання наказів, чимдалі зміцнювали свою автономію.

Події наприкінці правління чжоуської династії розвивалися згідно з останнім сценарієм. Останніми *ванами* династії було остаточно втрачено контроль над більшістю *чжухоу*. Володіння *чжухоу* фактично перетворилися на лени, або міні-держави, – *чжухоу-го*. Таким чином, владна вертикаль взаємовідносин центру з регіонами зазнала глибокої ерозії.

Це підтверджено не тільки легендами історичного походження, а й першими відомостями про започаткування приватної власності на землю. За часів чжоуської династії ще існувало право верховного суверенітету держави щодо земель усієї держави. Проте поступово, зокрема у VIII–IV ст. до н.е., з'явилися великі землевласники – спочатку ним став глава держави, потім – правителі областей – *цзюнів*. Великомасштабне землеволодіння не тільки розповсюджувалось, а й стало формою, що визначала характер і напрямки соціально-економічного розвитку.

Таким чином, центр уособлювали державні землі – володіння *вана*, – які були оточені областями *чжухоу*, що не давало можливості для розширення володінь *вана*, тобто центральної влади.

Вчення про *їнь-ян*, що виникло на той час, вплинуло на формування концепції «Китай – варвари». Так, північні варвари – *ді* – ототожнювалися з *їнь* (темними силами), до таких сил також належали варвари, котрі мешкали на північний захід від Китаю, а саме – племінні союзи *ху, мо, юечжи* тощо.

Варвари були “низькими” людьми, вони також не вважалися “етичними” людьми, тобто були “поганими і жорстокими”. Їхня поведінка “птахів і звірів” засуджувалась у Китаї.

Не тільки влада центру, а й підвладна йому територія скорочувалася, часом займаючи лише північно-західний кут території сучасної провінції Хенань. Натомість на втрачених державою землях виникали нові держави *го*, найбільш відомими з яких були Чжен, Вей, Лу, Ці, Чу, Цзінь, У, Юе, Хань.

Постійні війни та усобиці об’єктивно сприяли втраті централізованого управління. Так, у результаті воєн були завойовані і припинили існування держави Чжен, Вей, Чень, було розколото Цзінь.

Залишилися 7 відносно міцних держав *го* – Ці, Чу, Цінь, Янь, Чжао, Вей.

У період Чуньцю (770–481 рр. до н.е.) чжоуська столиця була перенесена східніше, до міста Лояна, чим було покладено початок державі Східна Чжоу (770–256 рр. до н.е.). Згодом, через перенесення столиці до Лояна, було втрачено більшу частину імператорських володінь.

Тому у період правління династії Східна Чжоу влада дедалі слабшає, виникає загроза зростання сепаратизму з боку *чжухоу*, які об’єднуються лише для оборони від кочовиків.

Водночас управління з нової столиці дозволило зменшити масштаби і темп втрати центром влади над регіонами.

Більш того, в умовах протидії центру та усобиць із сусідами *чжухоу*, начебто не прагнучи утворення на терені левих суверенних держав, намагалися об’єднати державу у єдине ціле, тобто відновити правління династії Чжоу у формі централізованої держави [Чжоу цзі 1991].

Нова політична ситуація за часів Чуньцю призвела до виникнення в межах держав *го* нових територіальних одиниць – областей *цзюнь*.

Таксон *цзюнь* спочатку вживався для назви військових формувань, які займали певний район дислокації. Згодом сама область, незалежно від наявності війська, отримала назву *цзюнь*.

Назва ж повіту – *сянь* – вживалася для визначення територій, які завойовувалися в ході міжусобиць. Так, володіння *чжухоу* Ду та Чжен в результаті воєн перейшли під владу *вана* і згодом дістали назву однойменних повітів. Міні-держави Чу, захопивши володіння *чжухоу* Цінь, Шень, Сі, також надала їм статус повітів *сянь*. Таким же чином назва «*сянь*» усе ширше і ширше застосовувалась у державах Ці та У і згодом вживалась постійно.

В період Чуньцю почали утворюватися найдрібніші таксони – адміністративно-територіальні одиниці волость *сян* та поселення *лі*.

Не тільки китайські державники, а й місцеві володарі *чжухоу* почали створювати територіальну структуру, застосовуючи в разі необхідності такі одиниці, як *цзюнь, сянь, сян* та *лі*.

Реалізація владних функцій *чжухоу* як міні-центру у власному володінні почалася не тільки через родинні зв’язки і застосування військової сили, а й через розвинену територіально-адміністративну структуру. Як бачимо, їхні володіння – міні-держави *го* – часто нагадували китайську державу у мініатюрі.

Однак у I тисячолітті до н.е. у зв’язку з похолоданням клімату й необхідністю протистояти суворішим кліматичним умовам і зберегти екологічний баланс у басейні р. Хуанхе виникла потреба забезпечення максимальної продуктивності землеробства, зокрема:

– цілорічної безперервної обробки ґрунту, штучного зрошення, особливо в умовах аридного клімату і небезпеки ерозії ґрунтів у басейні р. Хуанхе;

– підвищення родючості ґрунтів шляхом внесення органіки;

– високої культури землеробства і захисту від будь-яких порушень його процесу – від воєн і повстань до проведення свят, що збігаються з важливими сезонними агротехнічними заходами [Ван Юймін 1985].

Життєва необхідність забезпечення стабільності і підвищення продуктивності землеробства, загрози посух, а також

екологічна криза 602 р. до н.е., коли р. Хуанхе вперше вийшла зі свого русла і змінила течію, примусили китайське суспільство до підвищення ролі централізованого управління.

Убезпечення господарства від природних катаклізмів, будівництво великих іригаційних систем найбільш успішно могли вести лише централізовані, унітарні держави, в межах яких міжособна боротьба дрібних держав *го* ставала дедалі небезпечнішою для усієї нації.

Під впливом об'єктивних потреб розпочався процес концентрації влади, посилення ролі центру, підпорядкування держав *го* на чолі *чжухоу* дедалі сильнішому центру.

У 221 р. до н.е. одна з міні-держав – Цінь – шляхом послідовних воєнних дій та посилення свого політичного впливу підкорила шість інших (Хань, Вей, Ці, Чу, Янь, Чжао) міні-держав *го* та решту дрібних *чжухоу*, припинивши правління чжоського дому.

Ця перемога означала кінець відносно одноосібного правління *чжухоу* і початок ствердження нової централізованої держави.

Як міні-держава, Цінь ще до завойовних походів вже була поділена на 13 областей *цзюнь* і більш як десяток повітів *сянь*. Цей адміністративно-територіальний устрій, що довів свою життєздатність, і був покладений в основу устрою однойменної централізованої імперії Цінь.

У зв'язку з цим було, відповідно, змінено статус міні-держав Шан, Ба, Ханьчун, Хедун, Наньян, Лунсі, Чуань, Тайюань, Дан, які було перетворено на області. Було утворено повіти центрального підпорядкування – Ду, Чжен, Ян тощо. На їхній кшталт у міні-державих Чу, Цзінь, Юй було також утворено повіти. Частина з них була вилучена з підпорядкування царства Чу і перейшли до Цінь.

Таким чином, Цінь-ваном було створено сильну централізовану державу з новим, більш розгалуженим адміністративно-територіальним устроєм.

У цей час виникло конфуціанство як передусім політичне вчення. Його основоположник Кун-цзи (551–479 рр. до н.е.) вважав встановлений Небом порядок вічним, закликав шанувати традиції у державі, а покірність народу володарям під-

носилася до вічного і непорушного закону. Природно, що докорінні зміни вважалися неприйнятними [Кун-цзи 1992].

Конфуціанське вчення здобуло популярність серед родової знаті, яка не бажала змін у суспільстві. Тому імператори династії Цінь досить жорстоко боролися проти конфуціанців, і тільки починаючи з наступної, Ханьської, династії конфуціанство стало офіційною державною ідеологією, аж до Сінхайської революції початку ХХ ст.

Ідеологією династії Цінь став легізм. Економічна програма Шан Яна містила не тільки традиційну підтримку землеробства, а й збільшення його продуктивності до меж, коли царський двір матиме кошти, достатні для утримання чиновництва, тобто для створення бюрократичного апарату і відповідного виведення родової знаті з владних структур.

Програма Шан Яна містила сильний регіональний компонент – скасування системи колодязних полів – *цзін тянь*, освоєння нових (цілинних) земель, введення державної монополії на розробку природних ресурсів тощо [Книга правителя області Шан 1993]. Та найважливішим було те, що задля зміцнення політичної ролі центру та протидії *чжухоу* Шан Ян вдався до перекроювання адміністративно-територіального устрою держави: він об'єднав ряд малих міст, волостей, селищ та сіл, де, очевидно, проживали *чжухоу* та їхні кровні родичі, утворивши 31 новий повіт. У зв'язку з новим територіальним розподілом було створено реальні можливості для призначення на посади керівників регіонів не *чжухоу*, тобто чиновників, відданих імператору [там само, 69–70].

Сила держави Цінь і її воєнні перемоги над іншими міні-державами *го* були обумовлені економічними чинниками: високою продуктивністю землеробства у державі. Розквіт її економіки забезпечували досконалі іригаційні системи аграрних районів та система землеробства. Їх прибутковість, а також обсяги валового виробництва продовольства давали центральній владі можливість встановлювати високі податки, що, у свою чергу, давало Цінь-вану та його наступникам змогу утримувати велику армію і чиновництво, підтримувати транспортні зв'язки з іншими районами [Чжунго гудай цзінцзі цзяньши 1982].

Воєнним перемогам цінців сприяв легізм, який, поміж іншим, пропагував важливість війни – як для імператора, так і для чиновництва [Книга правителя області Шан 1993]. Завдяки перемозі легізму і фізичному знищенню конфуціанців (які у даному контексті виступали за відмову від війн) і було здійснено вдалі воєнні походи, котрі сприяли об'єднанню Китаю та утворенню міцної централізованої держави, яка сильно потіснила родову аристократію та створила і бюрократичний апарат, і військову машину.

Слід визначити, що за часів Цін найбільш розвиненим та політично важливим економічним районом був Гуаньчжунський. Спираючись на його економічну потугу, зокрема можливість нагромадження запасів продовольства, цінці мали змогу здійснювати далекі походи.

Завдяки розвиненій системі землеробства, водного господарства та, власне, аграрного виробництва Гуаньчжунський економічний район забезпечував економічну та військову перевагу Цін Шихуана над будь-якою з міні-держав *го*.

Таким чином, спираючись на економічну та військову міць, Цін-ван проголосив себе *хуанді* – імператором – і заснував першу централізовану державу Цін (255–206 рр. до н.е.). Вперше в історії Китаю з'явився новий найвищий титул, який означав необмежену владу його носія.

Після Цін-вана, який отримав ім'я Цін Шихуан (259–210 рр. до н.е.), титул імператора мали усі наступні китайські верховні правителі. Система ж державного управління і структура державної служби також вперше стали являти собою владну піраміду, яка будувалася на засадах централізованого підпорядкування зверху донизу.

Централізована влада Цін значно удосконалила законодавство, тоді – систему наказів. Вираз “*фалін ю ітун*” (тобто “наказ має всеохоплюючу силу”) означав, що регіони позбавлялися права видавати свої “нормативні акти”, накази. Існували накази лише центру, які носили універсальний характер і які треба було вчасно, не викривляючи, виконувати. За невиконання наказів винні підлягали покаранню.

Імператор мав повноваження регулювати не тільки політичний лад, а й економічне, релігійне, культурне життя зоргані-

зованої імперії. Судячи з виданих за його життя наказів, крім здійснення політичних і сакральних функцій, справляння податків або трудової повинності, формування бюджету, регулювання грошового обігу тощо, він відповідав за обробку землі, захист лісів і навіть заготовку кормів для свійських тварин та зерна для державних припасів.

Столиця імперії була перенесена на захід (нині м. Сяньян провінції Шеньсі), перетворившись на найбільше місто імперії. Більш того, наприкінці Цінської династії була завойована частина земель кочовиків – *сюнну*. В історії Давнього Китаю це був перший випадок, коли була завойована і приєднана до нього територія з кочовим населенням [Гань Лін 1999].

Водночас на кордоні Китаю із сусідніми державами була побудована Велика стіна, що створювало відносно сприятливі умови для ефективного проведення внутрішньої політики. Але, незважаючи на досягнення у зовнішній політиці, правляча династія зіткнулася з опором централізації всередині країни у зв'язку з надмірним розвитком державного централізму.

Адже до функцій центральної влади належали: проходження служби чиновниками, призначення і відкликання послів, несення військової та прикордонної служби, судочинства, виконання вироків суду, розробка законодавчих актів тощо.

Крім того, з метою зміцнення центральної влади Цін Шихуан впровадив єдину систему звань і рангів, єдиний вид грошей, також уніфіковану систему писемності, встановив єдині для імперії міри ваги.

За час його правління центром було значно посилено адміністрування та збільшено податки практично у всіх областях – Шанцзюнь, Хедун, Хецзянь, Сінчуань, Наньян, Ханьчжун, Дайцзюнь, Юньчжун, Тайюань, Юйян, Цзобейпин, Ляодун, Ляосі, Бадун, Лунсі, Бейді, Наньцзюнь, Дунцзюнь, Цзіньцзюнь, Цзюцзян, Ханьдань, Шишуй, Ціцзюнь, Чанша, Цзюйлу, Хеншань, Гуйлінь, Сяньцзюнь, Мінчжун, Наньхай та ін.

У кожній області – *цзюнь* – владні повноваження були делеговані *цзюньшоу* – адміністратору області. Разом зі своїми чиновниками він здійснював адміністративні функції (цивільні і військові), а також контрольні – стосовно до підпорядкованих повітів – *сянь*.

Повіти *сянь* ділилися на дві категорії: з числом дворів понад 10 тис. (під повітовим управлінням *сяньліна*) і менш ніж 10 тис. (під керуванням начальника повіту *сяньчжана*).

Найнижчими адміністративно-територіальними одиницями були волості – *сян* – та села *лі*.

Адміністратори областей і повітів призначалися імператором (спочатку Цінь Шихуаном, а згодом його наступниками). Фактично було створено модель централізованої влади.

Особливостями цієї моделі були:

по-перше, дуже обмежена автономія округів і повітів або навіть її повна відсутність;

по-друге, безмежна влада центру: у політичному та економічному житті практично не було жодної сфери, де центральна влада не здійснювала б своїх функцій;

по-третє, центральна влада була сконцентрована в руках імператора, тому відносини між центром і регіонами уособлювали собою відносини між імператором та місцевими правителями;

по-четверте, у владній вертикалі відповідальність несли нижчі щаблі влади перед вищими, і ні у якому разі – не навпаки.

У подальшій історії Китаю організаційні основи його регіональної структури не зазнавали істотних змін.

Проте у ціньський період виявилось, що висока концентрація влади, жорсткий централізм управління мали свої вади. Так, невдалі політичні рішення центру справляли вплив на усю державу, на життєдіяльність регіонів.

З іншого боку, недбалість, корупція окремих чиновників негативно відбивалися на авторитеті імператора. Опір мас свавілля намісників імператора, у свою чергу, розхищував центральний уряд. Це спричиняло обмеженість термінів імператорського правління, швидко, часом несподівану зміну імператорів.

Раптові, часті зміни носіїв центральної влади унеможлилювали існування усе сильного центру. Навіть у питаннях збору податків центр не мав змоги забезпечити їхнє повне надходження, в деякі періоди до державної казни не надходила половина розрахункової маси податків. Історія свідчить, що частина спадкоємних феодалів – *чжухоу*, місцеві правителі, призна-

чені центром, – однаково були зацікавлені штучно зменшувати кількість дворів або душ, подаючи необ'єктивні дані про податкову базу для обчислення і сплати податків, прагнучи ухилитися від оподаткування.

Надалі (зокрема, у період “воюючих царств” – *Чжаньго*, “весен та осеней” – *Чуньцю*) відносини між центром та регіонами ще більше ускладнилися: міні-держави *го* то об'єднувалися, то розпадалися, воюючи одна з одною.

Хроніки наступної, Ханьської, династії (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) – “Цянь Хань шу” («Історія ранньої Хань») та “Хоу Хань шу” («Історія пізньої Хань») – є джерелом, яке докладно свідчить про початок, розквіт і падіння династії, зокрема про те, що її падіння спричинила регіональна політична нестабільність [Хань шу 1993].

Наслідком правління династії Цінь стали нові тенденції побудови взаємовідносин центру з регіонами. Вперше у регіональній політиці став відчутним фактор селянських повстань і осіб, що їх очолювали.

Чень Шен та У Гуан у результаті перемоги очолюваних ними селянських повстань фактично зробили себе *ванами* земель, які були зайняті повстанцями.

Ці повстання послабили владну вертикаль династії Цінь і викликали спокусу в інших селянських ватажків, спираючись на завойовані права, встановити контроль над окремими регіонами (найбільш відомими з них були Лю Бан (256–195 рр.), який діяв в основному у повіті Пейсянь; Ін Лян та Сян Сі – у повіті Усянь; Ін Бу – у повіті Лоян; Цінь Цзя – у м. Хуайбей та ін.). Нестабільна обстановка, активність і перемоги повстанців у регіонах призвели до втрати адміністративного контролю з боку центральної влади над частиною підвладних територій.

Слабкість центру, дедалі активніший селянський рух спричинили падіння найцентралізованішої імперії Цінь, яка розпалася на міні-держави Ханьчжун, Гуаньчжун, Хебей, Саньчуань, Ханьго, Хеней, Шаньсі, Чжоуго, Аньхуей, Цзянсі, Хенань, Хубей, Ляодун, Пінду, Ліньцзі, Тайань та ін.

Серед повстанців формувалися думки щодо суті і характеру регіонального управління. Один з найбільш відомих повстанців – Сян Сі – вважав, що тільки в плановому, успішному розподілі землі, у

наявності власної землі *ванів* полягає сила усії держави [Гао Байвень 2004].

Протиріччя між селянськими ватажками, що опинилися при владі на місцях, почали виникати, як тільки політичні амбіції та майнові інтереси вступали в протиріччя. Так, Лю Бан, отримавши у володіння Ханьчжун, “заспокоїв людей”, прийняв на роботу багато талановитої молоді, розширив виробництво зброї і підготовку війська, склавши згодом протипагу владі Сян Сі.

Намагаючись закріпити свою владу у Гуаньчжуні, Лю Бан “посадив на годування” 7 місцевих володарів *чжухоу* у володіннях Хуайнань, Ці, Лян та ін. Він заборонив *чжухоу* битися один з одним, прискіпливо контролював їхній матеріальний стан і військовий потенціал, не дозволяючи їм виходити на небезпечний для нього самого рівень.

Лю Бану вдалося в основному запобігти утворенню опозиції своїй владі в ряді повітів, а у міні-державках Хань, Чжао, Хуайнань, Ці, Лян, Янь, Чанша та Міньюе шляхом інтриг та залякування – упередити посилення їхньої влади до безпечних меж.

У найбільш загрозливі для централізованої держави періоди правління Ханьської династії *чжухоу* прагнули до реалізації таких владних функцій:

– виступали проти обмеження їхньої політичної влади центральним урядом;

– створювали органи бюрократичної влади зі своєю структурою і самочинно визначеними функціями, які нагадували органи центральної влади: так, *чжухоу* призначали *дафу* – інспектора, *чжунвєя* – військового діяча, *нейши* – чиновника внутрішніх справ;

– мали власні військові формування, котрі комплектувалися шляхом призову на військову службу військовозобов’язаних, яких озброювали і готували на кошти *чжухоу*;

– привласнювали право оподатковувати населення на території володіння за ставками, що діяли на усій території Ханьської імперії, в тому числі, подушний податок, податок на поле, що обробляється, ринковий, колодязний, ремісничий, соляний, залізний та інші види податків;

– виборювали право карбувати власні гроші, що значно підтримувало їхнє прагнення до автономії, в міру розвитку гос-

подарства, задоволення військових, інших потреб, в тому числі термінового характеру, у разі необхідності – вдавалися до емісії грошей.

Перший ханський імператор пішов на компроміс із *чжухоу*, використавши їхній статус для посилення своєї політичної влади. Так, Лю Бан дарував земельні володіння своїм родичам, опікунам, частині з них – за заслуги перед ним. З часом дарування землі стало системою, “на годування” відчувалося все більше і більше землі. Загалом під час правління Лю Бана було здійснено понад 140 актів дарування землі або передачі земельних ділянок “на годування”.

Нові утворення також мали озброєні формування, певну автономію, місцевий адміністративний апарат. Фактично вони перетворилися на нові міні-держави *го*, які мали у своїх межах області, а області – повіти.

Досягши з *чжухоу* домовленостей, Лю Бан фактично досяг вершин імператорської влади. У лютому 200 р. до н.е. він оголосив про народження нової імператорської династії Хань, яка проіснувала загалом більш як чотири століття. Нова династія частково відновила форму централізованого правління за цінським зразком, проте надавала політичний та економічний простір місцевим володарям – *чжухоу*.

Незважаючи на шкоду, завдану воєнними діями наприкінці правління дому Цінь, Гуаньчжунський економічний район зберіг своє значення і на початку ханського правління.

У районі була заснована столиця Ханьської династії – Чанань. Крім того, спираючись на зазначений район, держава Західна Хань протистояла політичному тиску та військовій потужі сусіднього кочового племені *сюнну*.

Використовуючи нові форми землеробства, водогосподарського будівництва, Цінська, а згодом і Ханська імперії забезпечили подальше економічне піднесення Гуаньчжунського району і навіть розширення його меж аж до північних та західних окраїн коридору Хесі – зони інтересів як ханців, так і *сюнну*.

Особливо вагому роль у протистоянні із *сюнну* відіграла система землеробства й поселень *туньтянь*. Не тільки за часів Цінської

династії, а й на початку Ханьської розвитку цієї системи приділялася велика увага.

Для того щоб зміцнити свої позиції на нових територіях, зокрема забезпечити постачання продовольства до війська, уряд Західної Хань у 103 р. до н.е. розпорядився у Луньтаї, Цюли та інших містах організувати обробку землі силами військових частин (у межах поселень *туньтянь*), а для управління заснував нові адміністративно-територіальні одиниці – *цзюні* (нині Увей, Цзюцюань, Дуньхуан та Чжаньє).

За період, що передував заснуванню у Західному краї – *Сіюй* – намісника Ханьського уряду – *духу*, система *туньтянь* як форма охорони кордонів отримала широке розповсюдження. Вона відіграла важливу роль у подальших подіях китайської історії, зокрема в оволодінні Західним краєм і приєднанні його до Китаю, а також сприяла посиленню політичного впливу у західному напрямку, вздовж Великого шовкового шляху.

Слід зазначити, що він починався з ханьської столиці – міста Чанань, яке завдяки цьому перетворилося на найважливіший торговий центр Китаю.

Якщо врахувати, що уряд династії Західна Хань докладав зусиль і для зростання свого політичного, економічного та військового впливу у східному напрямку – до території нинішньої провінції Шаньдун, у південно-західному – до південної частини провінцій Сичуань, Гуйчжоу та Юньнань та південному – до провінцій Фуцзянь і Гуандун, то можна припустити, що Гуаньчжунський район, як політична та економічна запорака експансії, примножив своє значення як командної висоти – *чжигаодянь*.

Однак зі зростанням території централізованої держави процес створення нових районів і відповідної політики управління ними значно ускладнився: далися взнаки довгі лінії комунікацій, постійно зростаючий апарат регіональних чиновників.

Проте територіальна схема державної влади – адміністративне районування, успадковане від династії Цінь, – на початку правління Ханьської династії (так звана держава Західна Хань) не отримала адекватного розвитку, зберігши дворівневу структуру: область *цзюнь* – повіт *сянь*. Це залишало *чжухоу* можливість і надалі

існувати у межах власних міні-держав, які могли складатися з більш як однієї області *цзюнь*. На думку Лю Цюньде, розміри міні-держав *чжухоу*, які включали кілька або навіть “дуже багато” *цзюнів*, були надто великими, ступінь їхньої незалежності був також великим, що становило “порівняно велику небезпеку” політичній владі центрального уряду [Чжунго чженцой ділі 1999].

Очевидно, для підтримання належного контролю та забезпечення постійного інспектування підвладних територій центральному уряду у 106 р. до н.е. й створив сітку адміністративних районів – *сінбу*. Територія кожного із 13 адміністративних районів включала територію кількох областей *цзюнь*, яких налічувалось у той час близько 60.

Проте вплив окремишньої, містечкової (на протигагу об’єднувальної) ідеології на свідомість ранньоханьського суспільства був ще високим, тому *чжухоу* тривалий час користувалися його політичною підтримкою, що, очевидно, унеможливило ефективне використання потенціалу *сінбу*.

Таким чином, взаємодія між центром і регіонами зберігала вигляд дворівневого каркаса: області – *цзюні* – перебували або у підпорядкуванні центру, або у складі міні-держав *чжухоу* безпосередньо, що було на користь збереження відносної автономії *чжухоу* в межах номінального верховенства центру.

Безпосередньо центральному урядові підпорядковувалися 15 областей: Хедун, Хенань, Хеней, Юньчжун, Гуансянь, Наньян, Хантчжун, Ба, Лунсі, Бейді, Шан, Шандан, Нейши та ін.

Ще 39 областей були вотчинами *чжухоу*. За розміром площі вони складали приблизно 50% всієї території ханьського Китаю. Кількість областей центрального підпорядкування та тих, що перебували під владою *чжухоу*, поступово збільшувалася. За даними “Ханьської історії”, з 109 р. до н.е. до 2 р.н.е. кількість областей *цзюнів* зросла із 60 до 103 [Ділі чжи 1993].

Імператором здійснювалися певні заходи для зміцнення централізованої влади, оскільки влада могла вийти з-під його контролю. Свого часу Лю Бан обстоював ідею ранжування *чжухоу* з одного роду,

щоб зробити владу спадкоємною тощо. Найвагоміший внесок у боротьбу з *чжухоу* зробив наступник Лю Бана – імператор Цін-ді (157–141 рр. до н.е.), який придушенням заворушень у міні-державках *го* У та Чу значно зміцнив роль центру у політичному та економічному житті імперії.

Фактично він зробив спробу «демонтажу» регіональної структури надто великих міні-держав *го*, заборонивши мати у їхньому підпорядкуванні більше однієї області *цзюнь*. Таким чином, статус міні-держави *го* та області *цзюнь* було зрівняно.

Зрівнялівка стосувалася й чиновницького апарату. Права *чжухоу* були обмежені, оскільки для здійснення адміністративних функцій у міні-державках центр призначав підзвітних йому чиновників – *сян* або *сян-це*. Вони мали статус, аналогічний намісникам областей – *тайшоу*.

Згодом, за часів імператора У-ді (141–87 рр. до н.е.), центр у своїй регіональній політиці зробив ще один важливий крок, підпорядкувавши найбільш слабкі міні-держави *го*, які відповідали розмірам повітів *сянь*, сусіднім до них областям *цзюнь*.

Таким чином, використовуючи методи адміністративного районування, ханьському уряду вдавалося поступово зменшувати площу міні-держав *го*, натомість збільшуючи площу, яку займали області безпосереднього підпорядкування, що, у свою чергу, сприяло зміцненню ролі центру.

Показовою була доля володінь *чжухоу* у Чанша та Міньюе. Оскільки їхнє становище не було міцним і вони не могли чинити опір центральній владі, остання позбавила їх володінь, використовуючи реформу адміністративно-територіального устрою як політичний інструмент.

Так, міні-держава Чанша була підпорядкована безпосередньо імператору і перейменована в область Уши, а міні-держава Міньюе – в область Дунхай, яка була злита з імператорською областю Наньхай, отримавши нову назву – область Ліннань.

Ще більше простору для здійснення регіональної політики давала ланка «повіт *сянь*». За часів Ханьської династії для «годування» імператорського роду (імператриця, принци та ін.) виділялися повіти, які мали назву *і*, а для того щоб забезпечувати політичний контроль над територіями, населеними національними менши-

нами, утворювалися таксони повітового рівня, які отримали назву *дао*. У 2 р.н.е. нараховувалося близько 1600 повітів *і* та *дао*.

Найменшою територіально-адміністративною одиницею були волості *сян*, які створювалися у розрахунок одна волость на десяток сіл. Ними керували призначені центром чиновники – *саньлао*.

Проте застосування методів адміністративного районування було недостатньо. Звичайною політичною практикою було фізичне знищення *чжухоу*, які виносили сепаратні плани або яким приписувалися сепаратистські настрої. Історія донесла до нас імена Хань Сіня, Чжан Ао, Пен Юе, Їн Бу, Лу Ваня, котрі були страчені, незважаючи на те що деякі з них належали до імператорського роду.

Надалі влада *чжухоу* зміцнювалась, вона поступово набувала рис авторитарного правління, частина їх значно зміцнилися економічно. За часів ханьського імператора У-ді *чжухоу* фактично знову перетворили свої володіння на міні-держави, здатні вести боротьбу за свою незалежність.

Так, син *чжухоу* Лю Фея з міні-держави Ці *чжухоу* Лю Сінцзюй (володіння Бейцзі) зі своїм братом Лю Чжаном спричинив масштабний опір центральній владі.

Брати Лю (Лю Бі, Лю Сінцзю) свого часу підтримали імператора У-ді (правив у 157–141 рр. до н.е.), коли той претендував на престол. Останній як подяку за підтримку подарував братам Лю дві області Ці. Але брати були незадоволені і на третьому році правління У-ді (177 р. до н.е.) пішли на нього війною. В той час кочовики *сюнну* здійснили агресію проти Китаю, захопили район середньої течії р. Хуанхе і розбили військо Лю Сінцзю [Сюнну чжуань 1993].

Усні перекази свідчать про те, що, спираючись на власну економіку і військову силу, Лю Бі продовжував виявляти непокору імператору. Останній затаїв на нього злобу. Згодом Лю Бі було фізично знищено [Чжунго ліши 1992].

Надалі імператори Ханьської династії проводили виважену політику, надаючи нові, розтинаючи усталені володіння, всіляко уникаючи конфронтації з їхніми правителями. Найрадикальніші з них, такі як Цін-ді, намагались утискувати самостійно

налаштованих *чжухоу*, аж до експропріації колись наданих їм володінь та передачі їх під юрисдикцію центральної влади. В одному лише 154 р. до н.е. Чжан-ді скасував права на володіння усіх *чжухоу* областей Дунхай, Чаншань, шести повітів.

На фоні внутрішньої регіональної консолідації інтенсивно відбувалося “збирання земель” ззовні, майже по усьому периметру китайської держави: за часів імператора У-ді володіння імперії поширились на південь аж до територій нинішніх провінцій Фуцзянь, Гуандун та Гуансі, на південний захід – до Юньнані та Гуйчжоу, на північ – до Внутрішньої Монголії, на схід – до північно-східної частини провінції Ляонін та Північної Кореї [Сінань Ї, лян Юе, Чаосянь чжуань 1993].

Більш того, на цьому тлі здійснені імператором заходи внутрішньої політики загрожували існуванню самого інституту *чжухоу*. Тим не менш у 154 р. до н.е. *чжухоу* областей Цзяосі, Цзяодун, Цзічуань, Цзінань, Чу, Чжао та У розпочали акції непокори, заходилися збирати військо. В області У було мобілізовано чоловіків віком від 14 до 62 років чисельністю понад 200 тис. чол.

З-під влади центрального уряду Західної Хань погрожували вийти області і повіти цілого поясу, що включав територію нинішніх провінцій Цзянсу, Аньхой, Хебей та Шаньдун.

Династійна історія “Хань шу” малює картину дій війська заколотників-*чжухоу*, котрі об’єдналися і погрожували походом на столицю Чанань. Імператор послав військо, яке в ході запеклих боїв розбило об’єднані сили *чжухоу*, і не лише встановив колишній режим центральної влади, а й розділив на дрібніші володіння колишні області Юе та У [Хоу Хань шу 1993].

Непокірних *чжухоу* було вбито під час боїв, або вони самі полишили світ. Ті з них, хто довів свою непричетність до згаданих подій, були позбавлені багатьох політичних прав, а також економічної основи – права збирати податки. Таким чином, на короткий період пряме правління центрального уряду над більшістю областей *чжухоу* було відновлено.

Проте після смерті імператора У-ді трон захопив племінник імператриці Лу Ван Ман (9–25 рр.), який зажадав подальшого зміц-

нення імператорської влади, реформування системи державного управління. Намагаючись зміцнити роль центру, Ван Ман надзвичайно зміцнив поліцейські та фіскальні функції держави, збільшив адміністративний апарат. Більш того, Ван Ман намагався підпорядкувати державній казні усі кредитні операції, видавав накази щодо карбування монет та нормування цін на ринках тощо [www.world-history.ru].

Однак природні катаклізми та селянські повстання не дозволили здійснити реформи, режим Ван Мана був повалений і у 25 р. імператором Хань був проголошений Лю Сю, прийнявши титул “Світлосяйний військовий імператор” Гуан У-ді (25–57 рр.).

Згодом династією Хань, вже зі столицею у районі сучасного Лояна (так звана династія Східна Хань), було багато зроблено для того, щоб відновити роль центру, зокрема щоб збільшити територію, йому підвладні. Зростання розмірів і географічної конфігурації Ханьської держави, забезпечення економічного зростання, збільшення населення тощо викликали принципову зміну адміністративно-територіального устрою Китаю.

По-перше, систему регіонального управління з дворівневої було перетворено на трирівневу. Вперше в історії Китаю утворено макрорегіони вищого, ніж обласний, рівня – *чжоу*, тобто давньокитайські округи. Це, зокрема, пояснювалося тим, що кількість областей Китаю сягнула 110 (на початку Ханьської епохи – 15), а кількість населення з II ст. до н.е. до кінця I ст. н.е. зростає з 21 до 53 млн. (у 2 р. до н.е. згідно з першим у китайській історії переписом населення його чисельність становила 59 594 978 чол.), що свідчить про значне зростання державної машини і мас громадян-платників податків. Це, очевидно, було чинником значного ускладнення управління ними безпосередньо з центру.

По-друге, корпус місцевих керівників – *тайшоу* – у 103 областях, відповідно, збільшився, що викликало труднощі в управлінні, контролі та інспектуванні їхньої діяльності. З метою усунення цих труднощів та з урахуванням досвіду функціонування адміністративних районів – *сінбу* – було створено 13 округів – *чжоу*. Ними управляли *цзиши*, а керівники областей – *тайшоу* – стали їхніми підлеглими.

Незважаючи на збільшення рівнів системи управління регіонами до трьох, керівники округів *циши* ще не відігравали суттєвої політичної ролі у регіонах. Їхні функції зосереджувалися, головним чином, на інспекційній роботі, кадрових переміщеннях та загальному нагляді за ситуацією у регіонах.

По-третє, кількість областей, які перебували у прямому підпорядкуванні центру, зросла до 78, у підпорядкуванні *чжу-хоу* – зменшилася з 39 до 27, що сприяло зміцненню централізованого характеру ханьської держави.

По-четверте, із сильним центральним урядом, а також запровадженими ним реформами та відновленням економічної могутності Китаю пов'язуються зростання чисельності населення та активна зовнішня політика. Із 73 р. ханьська армія, надаючи підтримку союзним племенам кочовиків, шляхом вдалих стратегічних операцій значно розширила межі Китаю на північному заході, увійшла у Ферганську долину, будучи готовою продовжувати експансію до Каспійського моря. Наприкінці 90-х років н.е. ханьська армія вступила у контакт з Бактрією, що, поміж іншим, сприяло розвитку двосторонньої торгівлі. Реалізації стратегічних планів Ханьської імперії сприяло відновлення Великого шовкового шляху, найважливішої торгової артерії Євразії. Племена *сюнну* були витіснені до Центральної Азії, а згодом, прибравши назву “*зунни*”, мігрували через Уральський хребет до Європи [http://archaeology.kiev.ua].

По-п'яте, політика колонізації земель південніше Янцзи сприяла змінам географічній конфігурації держави. Проте, крім воєнних походів та насильницького переселення, потужним імпульсом освоєння земель південніше Янцзи було прагнення великої кількості населення Північного Китаю отримати політичний притулок на півдні. “Тиха” колонізація сприяла поширенню у районах переселення передових методів агротехніки. Наприкінці II ст. н.е. економічне процвітання регіону та зростання його населення об'єктивно склали новий баланс сил – як потенціальне джерело сепаратизму та нестабільності в імперії [http://www.anu.edu.au].

Так у Давньому Китаї розвивалася та урізноманітнювалася система регіонального управління і її численні складові. Попри тривалі періоди політичної нестабільності китайської протодержави, аж до її тимчасового розпаду, принцип регіонального управління на тлі активного державотворення, змін у адміністративно-політичному устрої та конфігурації території держави остаточно змінився. Наприкінці давніх часів панував адміністративний принцип регіонального управління. Сформувався адміністративно-бюрократичний апарат, спираючись на який, як зазначають сучасні китайські дослідники, імператорська влада в основному забезпечувала існування унітарної китайської держави у наступні історичні періоди [Чжунго цзінцзі сисян тун ши 2002].

ЛІТЕРАТУРА

Чжунго цзінцзі сисян тун ши / Гол. ред. Чжао Цін. Пекін: Бейцзін дасюе чубаньше, 2002.

Шицзі. Ся беньцзі (Історичні записи. Основні записи Ся) // *Шицзі хуейчжоу каоцжен* (Дослідження зібрань історичних записів). Т.1. Пекін: Женьмін чубаньше, 1955.

Люй Цяньфей. Чжунго гоши гуши (Розповіді про історію китайської держави). Пекін: Чжунго цзяоюй чубаньше, 1988.

Ван Юймін. Чжунго ліши ділі гайлунь (Основи історичної географії Китаю). Т.1. Пекін: Женьмін чзяоюй чубаньше, 1985.

Фей Сяотун. Чжунхуа мінцзу де доюань – іті гецзюй (Структура плуралізму та інтеграції китайської нації). Пекін: Женьмін чубаньше, 1998.

Чжунго цзінцзі сисян тун ши (Загальна історія економічної думки Китаю) / Гол. ред. Чжао Цін. Пекін: Бейцзін дасюе чубаньше, 2002.

Шицзі. Ся беньцзі (Історичні записи. Основні записи Ся) // *Шицзі хуейчжоу каоцжен*. Т.1. Пекін: Женьмін чубаньше, 1955.

Лі Цзяньнун. **Чжунго гудай цзінцзі ши гао** (Рукописи з давньої економічної історії Китаю). Ухань: Ухань дасюе чубаньше, 1991.

Чжунго цзінцзі сисян тун ши / Гол. ред. Чжао Цін. Пекін: Бейцзін дасюе чубаньше, 2002.

Шейн В. Гуань-цзы. Исследования и перевод. М.: ГРВЛ, 1959.

Книга правителя области Шан / Пер. с кит., вступительная статья, комментарии и послесловие Л.С. Переломова. М.: ГРВЛ, 1993.

Васильев Л. **Древний Китай**. В 3 т. М.: Восточная литература, 1995–2006.

Чжунго чженцюй ділі (Географія адміністративних районів Китаю) / За редакцією Лю Цюньде. Пекін: Кесюе чубаньше, 1999.

Гао Байвєнь. **Чжунго гунчаньдан цюйюй цзінцзі сисян яньцзю** (Дослідження з ідеології регіональної економіки КПК). Пекін: Чжунгун данши чубаньше, 2004.

Го Юйцзін. Хуанхе лююй ділі бяньцзяньде ліши каоча (Дослідження історії змін географії басейну Хуанхе) // **Чжунго шехуей кесюе** (Суспільні науки Китаю), 1989, № 1.

Чжунго цзінцзі ши цюань (Том з економічної історії Китаю) // **Цзінцзі да цидянь** (Великий економічний словник). Шанхай: Цишу чубаньше, 1983.

Ван Юймїнь. **Чжунго ліши ділі гайлунь** (Основи історичної географії Китаю). Т.1. Пекін: Женьмінь цзяюй чубаньше, 1985.

Шунь дянь (Давньокласична праця про Шуня) // **Шан шу** (Шанська історія). Пекін: Шану іншугуань, 1958.

Яо дянь (Давньокласична праця про Яо) // **Шан шу** (Шанська історія). Пекін: Шану іншугуань, 1958.

Чжунго ліши цидянь (Китайський історичний словник) / За ред. Чжан Цзюя та ін. Пекін: Іхуа моцзе чубаньше, 1991.

Є Юймїнь. **Чжунго цюйюй кайфа лунь** (Теорія регіонального розвитку Китаю). Пекін: Чжунго цінгунє чубаньше, 2000.

Чжунго цзінцзі ши цюань (Том з економічної історії Китаю) // **Цзінцзі да цидянь** (Великий економічний словник) / За ред. Чень Шаовєня. Шанхай: Цишу чубаньше, 1993.

Го Юйцзін. Хуанхе лююй ділі бяньцзянь де ліши каоча (Дослідження історії географічних змін у басейні Хуанхе) // **Чжунго шехуей кесюе**, 1989, №1.

Лі Цзяньнун. **Чжунго гудай цзінцзі ши гао** (Рукописи з давньої економічної історії Китаю). Т.1. Ухань: Ухань дасюе чубаньше, 1991.

Гао Байвєй. **Чжунго цюйюй цзінцзі сисян яньцзю** (Дослідження з ідеології регіональної економіки Китаю). Пекін: Чжунгундан ши чубаньше, 2004.

Чжунго ліши цидянь (Китайський історичний словник) / За ред. Чжан Цзюя та ін. Пекін: Іхуа моцзе чубаньше, 1991.

Чжоу цзі (Чжоуські записи) // **Ши цзі** (Історичні записи) // **Ер ши у ши** (Двадцять п'ять династійних історій). Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1991.

Ван Юймїнь. **Чжунго ліши ділі гайлунь** (Основи історичної географії Китаю). Т.1. Пекін: Женьмінь цзяюй чубаньше, 1985.

Кун-цзи (Конфуцій) // **Чжунго ліши** (Історія Китаю) // **Чжунго да байке цюань шу** (Велика китайська енциклопедія). Пекін – Шанхай: Чжунго да байке цюань шу чубаньше, 1992.

Книга правителя области Шан / Пер. с кит., вступительная статья, комментарии и послесловие Л.С. Переломова. М.: Восточная литература, 1993.

Чжунго гудай цзінцзі цзяньши (Коротка історія економіки Давнього Китаю). Шанхай: Шанхай женьмінь чубаньше, 1982.

Книга правителя области Шан. Пер. с кит., вступительная статья, комментарии и послесловие Л.С.Переломова. М.: Восточная литература, 1993.

Чжунго гудай цзінцзі цзяньши (Коротка історія економіки давнього Китаю). Шанхай: Шанхай женьмінь чубаньше, 1982.

Гань Лїнь. **Бянь ге** (Зміна положення). Шанхай: Шанхай женьмінь чубаньше, 1999. **Хань шу** (Ханська історія) // **Ер ши у ши** (Двадцять п'ять історій). Т.1. Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1993.

Гао Байвень. Чжунго гунчаньдан цюйюй цзінцзі сисян яньцзю / (Дослідження з ідеології регіональної економіки КПК). Пекін: Чжунгун данши чубаньше, 2004.

Чжунго чженцюй ділі (Географія адміністративних районів Китаю). За редакцією Лю Цюньде. Пекін: Кесюе чубаньше, 1999.

Ділі чжи (Географічні записи) // Хань шу (Ханьська історія) // Ер ши у ши (Двадцять п'ять історій). Т.1. Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1993.

Сюнну чжуань (Життєопис сюнну) // Ши цзі (Історичні записи) // Ер ши у ши (Двадцять п'ять історій). Т.2. Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1993.

Чжунго ліши (Історія Китаю) // Чжунго да байке цюань шу (Велика китайська енциклопедія). Пекін – Шанхай: Чжунго да байке цюань шу чубаньше, 1992.

Сінань І, лян Юе, Чаосянь чжуань (Опис Південно-Західних чужих країн, Гуандуну та Гуансі, Північної Кореї) // Цянь Ханьшу // Ер ши у ши (Двадцять п'ять історій). Т.2. Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1993.

Хоу Хань шу (Історія пізньої Хань) // Ер ши у ши (Двадцять п'ять історій). Т.2. Шанхай: Шанхай гуцзе чубаньше, 1993.

www.world-history.ru/countries.

<http://archaeology.kiev.ua>.

<http://www.anu.edu.au>.

Чжунго цзінцзі сисян тун ши (Загальна історія економічної думки Китаю) / Гол. ред. Чжао Цін. Пекін: Бейцзін дасюе чубаньше, 2002.